

ТИЛШУНОСЛИҚДА МАТН ТУШУНЧАСИНИНГ ТАДҚИҚИ ВА ТАҲЛИЛИ

Ибрагимова Найира Анваровна

Муҳаммад ал-Хоразмий номидаги Тошкент ахборот технологиялари
университети, ф.ф.д. (PhD), доцент

АННОТАЦИЯ

Ушбу мақолада матн тушунчасининг лингвистик таҳлили, матн атамасининг тадқиқот объекти сифатида ўрганилиши, унинг турлари кенг таҳлил қилинган. Шунингдек, матн атамасининг назарий методологик асослари ёритиб берилган.

Калит сўзлар: *матн, вербал, нутқ, ёзма, белги, қисм, когезия, синтактик бирликлар, прагматика.*

ИССЛЕДОВАНИЕ И АНАЛИЗ ПОНЯТИЯ ТЕКСТА В ЛИНГВИСТИКЕ

Ибрагимова Наира Анваровна

Ташкентский университет информационных технологий имени Мухаммада ал-Хоразми, д.ф.н. (PhD), доцент

АННОТАЦИЯ

В данной статье подробно анализируется лингвистический анализ понятия текста, изучение термина текст как объекта исследования, его видов. Также разъясняются теоретико-методологические основы термина текст.

Ключевые слова: *текст, вербальный, речь, письмо, знак, часть, связность, синтаксические единицы, прагматика.*

RESEARCH AND ANALYSIS OF TEXT COMPREHENSION IN LINGUISTICS

Ibragimova Nayira Anvarovna

Tashkent University of Information Technologies named after Muhammad al-Khwarizmi, (PhD), Associate professor

ABSTRACT

The linguistic analysis of the concept of text, the study of the term text as an object of research, and its types are extensively analyzed in this paper. The theoretical and methodological foundations of the term text are also highlighted.

Key words: text, verbal, speech, writing, sign, part, cohesion, syntactic units, pragmatics.

КИРИШ

Матн барча тадқиқотчилар томонидан тилнинг энг олий ва мустақил бирлиги сифатида эътироф этилади. Матн кўпгина фанларнинг тадқиқот объекти ҳисобланади. Жумладан, социо ва психоллингвистика, функционал стилистика, коммуникация назарияси, нутқ актлар назарияси, лингвистик прагматика, ҳамда синтаксисдан ажралиб чиқиб, лингвистиканинг алоҳида йўналиши сифатида шаклланган матн лингвистикаси фанларида ўрганилади. Матнни ўрганувчи ушбу лингвистик ва нолингвистик фанлар ўзларига хос бўлган тадқиқот усулларида фойдаланадилар, бу эса ўз ўрнида янги қарашни вужудга келтириб, тадқиқотнинг янги истиқболларини яратади.

Тилшуносликда матн нафақат тил феномени сифатида ўрганилган бўлиб, балки матнни тадқиқ қилишда мулоқот ҳолати, коммуникатив вазият ва муҳит, коммуникантлар ва уларнинг ижтимоий-психологик хусусиятлари, дунёқараш, ўзаро муносабатлар таҳлилининг интеграциялашуви амалга оширилган. Шу тарзда, лингвистик ва экстралингвистик омиллар, ҳодисаларни ўзаро боғлиқликда ўрганишга қаратилган дискурсив лингвистика пайдо бўлган.

Ўзбек тилининг изоҳли луғатида матнга қуйидагича тариф берилади: “Ёзилган, кўчирилган ёки босилган ижодий, илмий асар, нутқ, ҳужжат ва шу кабилар ёки уларнинг бир парчаси; матн” [1]

МЕТОДОЛОГИЯ

Аксарият олимларнинг фикрича матн интра ва экстралингвистик ҳодиса бўлиб, у ахборот йиғиш, сақлаш ва узатиш, коммуникация, инсоннинг когнитив фаолиятини рағбатлантириш ва акс эттириш; тарихий жараёнлар, миллий анъаналар, менталитет ҳамда маданиятнинг ривожланиш шакли ҳисобланади. Матн деганда:

- нутқий ва фикрлаш фаолиятининг вербал ва белгилар ёрдамида (оғзаки ва ёзма шаклларда) акс эттирилган маҳсули;
- вазиятга вербал ва белгилар асосида акс эттирилган “реакция”;
- вазиятнинг билвосита белгиланган ва вербаллаштирилган ифодаланиши;
- нутқ ва фикрлаш маҳсули бўлиб, мазмун жиҳатидан яқунланган ва ахборот яхлитлигига эга;
- мавзу, тузилиш ва коммуникатив жиҳатдан уйғунликка эга нутқ ва фикрлаш маҳсули;

- экстралингвистик воситалар (мисол учун, ёзиш куроллари, қоғоз, аудио/видеоёзувлар ва ҳ.к.) ёрдамида акс эттирилган, объектив мавжуд ҳодиса;
- ўзига хос предикатив бирлик бўлиб, унда предикация деганда муаллиф онгида ўз аксини топган дунё манзарасини ўраб турган воқеликка интерференция қилувчи вербал акт тушунилади, бунинг натижасида объектив жиҳатдан мавжуд реал оламнинг ўзгариши содир бўлади. [2]

МУҲОКАМА ВА НАТИЖАЛАР

Замонавий тилшуносликда матнни ўрганишга бағишланган тадқиқотлардаги ёндашувларнинг хилма-хиллиги илмий фаолиятнинг кенг, долзарб ва интенсив ривожланаётганлигини кўрсатмоқда. Қадимий матнлар, нейрон тармоқлар, сунъий интеллект ёрдамида ва ҳатто сунъий тилларда яратилган матнлар тадқиқот объекти бўлиб хизмат қилиб, матнларнинг морфологик ва грамматик хусусиятлари ўрганилади, мураккаб синтактик бирликлар матн категорияси сифатида таҳлил қилинади.

Тилшунос Э.Қиличев «Матннинг лингвистик таҳлили» деб номланган китобида «Матн – ҳамма элементлари ўзаро зич алоқада бўлган ва автор нуқтаи назаридан маълум бир мақсадга йўналтирилган номинатив – эстетик ахборотни ифодаловчи мураккаб тузилма» деган таърифни келтиради. Тилшунос И.Расуловнинг фикрича, гапдан катта бирлик мураккаб синтактик бутунлик бўлиб, у фикран ва синтактик жиҳатдан ўзаро боғлиқ бўлган гаплар бирлашмасидан иборат. М. Йўлдошев матннинг ўзига хос белгилари сифатида ахборот бериш, мустақил гаплар ёки мураккаб синтактик бутунликдан ташкил топиши, таркибий қисмлар орасида мазмуний ва синтактик алоқаларнинг мавжудлиги, макон ва замон изчиллиги, яхлитлиги ва тугалланганлиги деб тарифлайди. [3]

Ю.А. Прохоров ўзининг илмий ишларида фено-матнларни тадқиқ қилиб, коммуникатив фаолиятга реал матнлар, лексик, морфологик, мантикий ва бошқа алоқалар натижасида пайдо бўлган квази-матнлар, яширин ёки латент матнлар (одатда адресат учун), коммуникация иштирокчилар учун номаълум (одатда реципиент учун номаълум) бўлган виртуал матнлар киришини таъкидлаб ўтган.

Бундай таснифларнинг ишлаб чиқилиши “матн” атамасининг ривожланиши ва чуқурроқ ўрганилишидан далолат беради. Ушбу атамани тадқиқ қилиш замонавий фанда унинг субъектлари бўлмиш муаллиф ва адресатларни ҳисобга олмасдан амалга оширилмайди.

Олимларнинг фикрича, матн учун энг муҳим белгилар боғлиқлик ва тугалланганлик ҳисобланади. Шунингдек, матннинг когерентлиги (яҳлитлиги, мазмунан боғлиқлиги) ҳам муҳим бўлиб, гапларнинг қисмларга ажралиши, матн делимитацияси (парчалаш) тамойиллари ҳамда матнда мавзу ва ремага оид ҳаракатлар схемалари фаол равишда кўриб чиқилган [4].

Тилнинг иерархик моделида матн олий бирлик бўлиб, хусусий белгилардан иборат, тартибга келтирилган тўплам ҳисобланади. И.Р. Гальперин матнни тафсишда унинг грамматик белгиларини асосий деб ҳисоблаган. Бу белгиларга матн қисмларининг тобелиги/мустақиллиги, ретроспективлик, шартланганлик, интеграцияланганлик, давомийлик (континуум), кетма-кетлик, қайта урғу бериш, чуқурлик (подтекст ёки субматн), предикативликнинг ўзига хос тури, информативлик (ахборотни етказиб бериш тўлалиги), прагматика каби белгилар киради [5].

Л.Н. Мурзинанинг фикрича, гапларнинг матнга бирлашиши матннинг базавий даражасидаги **инкорпорациялаш** (таркибиша қўшиш) универсал қонуни асосида амалга оширилади [6].

Инкорпорациялаш матн ясалишнинг асосий қонуни сифатида ахборотни кенгайтириш ва қисқартиришда ифодаланади, бу эса фикрнинг мавзу ва ремага оид тузилиши билан боғлиқ контаминация ва компрессияда ўз аксини топган.

Л.А. Киселева матн тил бирликларининг энг олий поғонасига тегишли деб ҳисоблайди. Унинг фикрича, матн – бу яҳлит, мураккаб тузилма ва тизим ҳисобланади [7].

Когезия матннинг семантик бирлигини таъминлайди. М. А. К. Хэллидей ва Р.Хасан 1976 йилда когезиянинг қуйидагича таърифлашган: “Когезия – бу аҳамиятли муносабатлар тўплами бўлиб, матнлар учун умумий ҳисобланади, матнни матн бўлмаган конструкциялардан фарқлайди ҳамда алоҳида қисмларнинг мазмунан ўзаро боғлиқлигини аниқлаш воситаси бўлиб хизмат қилади”. [8] Когезиянинг уч тури ажратилади: лексик (семантик такрорланиш), грамматик (референция, субституция ва эллипсис) ва оралик вазият (conjunction, яъни боғланиш).

Матннинг композицион жиҳатдан яқунланганлиги нутқ асарининг мантиқий кетма-кетлигини кўзда тутаяди [13]. Ҳар қандай матн – бу матн бирликлари бўлмиш фразаларо бирликларга бирлашган гаплар йиғиндиси. Матннинг ушбу бирликлари яҳлит асарни ташкил қилади. Композиция даражасида гапдан сифат ва сон жиҳатдан фарқ қилувчи бирликлар ажратилади: боб, бўлим, параграф, фрагмент (парча), абзац (хатбоши), мураккаб синтактик бирлик

(бутунлик)/ суперфразали бирлик ва ҳ.к. Бундай дифференциация илмий дискурс матнлари учун долзарбдир [9].

Композицион бирлик сифатида тадқиқотчилар янги *субтекст (субматн)* терминини таклиф қилишган. Хусусан, Е.А. Баженова диссертация каби муҳим илмий матн турларидан бирини яхлит матннинг структуравий-семантик бирликларнинг, яъни субматнлар кетма-кетлиги, нисбати ва ўзаро таъсири сифатида таърифлаб, улар ёрдамида муаллиф адресатининг эътиборини шундай бошқарадики, ушбу асар ягона ва яхлит ёки ҳар бир субматн бутун матн доирасида унинг аҳамиятига қараб эътибор бераладиган иерархия деб қабул қилади. [10]

Хатбоши матннинг анъанавий умумэтироф этилган бирлиги бўлиб, семантик ва композицион жиҳатдан бирлашган бир неча гапларнинг йиғиндиси сифатида тавсифланади. Хатбоши одатда бир кичик мавзуга эга ва график нуқтаи назардан алоҳида ажратилади. Хатбошининг ҳажми асосан матннинг услубига ва муаллифнинг индивидуал ёндашувига боғлиқ. Мисол учун, илмий матн учун бир бетда 3-6 хатбоши бўлиши тавсия қилинади. [11]

ХУЛОСА

Демак, матн ҳақида турли тушунчалар мавжуд бўлиб, матн тушунчасини талқин қилишда ягона таъриф қабул қилинмаган. Умуман олганда, *матн* бир мавзу остида бирлашган, гаплар кетма кетлигидан иборат, боғланиш хусусиятига эга бўлган маълумотлар йиғиндисидир.

Матн турлари ва услублари кўп бўлиб, у турли белгилардан иборат, тугалланган асардир. Қайд этилган барча матн белгиларини ҳисобга олган ҳолда, матн бу ёзма ёки оғзаки шаклда ифодаланган, турли жанрлар билан боғлиқ ходисадир. Матн вазиятга қараб, хабар берувчига нисбатан бир шаклда такрорланувчи прагматик қарашлар ва муаллифнинг маълум муносабати билан тавсифланади.

REFERENCES

1. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. – М: Русский язык, 1981. – 452 б.
2. Красных В.В. Виртуальная реальность или реальная виртуальность. – М.: Диалог МГУ, 1998. – 352 с.
3. Йўлдошев М. Бадиий матн ва унинг лингвопоэтик таҳлили асослари./<https://uz.denemetr.com/docs/769/index-315719-1.html>
4. Горелов И. Н., Седов К. Ф. Основы психолингвистики. – М.: Изд-во «Лабиринт», 2001. – 304 с.

5. Гальперин И.Р. Текст как объект лингвистического исследования. М., 1981. Изд. 4-е, стереотипное. – М: КомКнига, 2006. – 144 с.
6. Мурзин Л.Н. Основы дериватологии. Конспект лекций. – Пермь: Перм. ун-т, 1984. – 56 с.
7. Киселева Л.А. Об иерархии структуры высказывания // Вопросы грамматики русского языка. – Ленинград, 1971. – 352 с.
8. Хэллидей М., Хасан Р. Когезия в английском языке. – 1976. 195 с.// Halliday M.A.K., Hasan R. Cohesion in English. – London, 1976. – 195 p.
9. Откупщикова М.И. Синтаксис связного текста. – Ленинград: Изд-во “Наука”, 1982. – 250 с.
10. Баженова Е. А. Научный текст в аспекте политекстуальности. – Пермь: Изд-во Перм.ун-та, 2001. – 272 с.
11. Комарова З.И. Методология, метод, методика и технология научных исследований в лингвистике: учебное пособие. – Екатеринбург: Изд-во УрФУ, 2012. – 818 с.
12. Dadaboyev, K., & Bakhronova, D. (2021). The linguistic formation of defense and engineering terms in Uzbek language. *Religación. Revista De Ciencias Sociales Y Humanidades*, 6(30), e210871. <https://doi.org/10.46652/rgn.v6i30.871>
13. Bakhronova, D. (2021). Words and culture. Language, globalization and interculturality. *Religación. Revista De Ciencias Sociales Y Humanidades*, 6(27), 239-246. <https://doi.org/10.46652/rgn.v6i27.781>